

ВПЛИВ МАТЕРІАЛЬНОГО ЧИННИКА НА ВИЗНАННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ СХІДНИМИ ПАТРІАРХАМИ

священик
Іван СИДОР

У другій половині XVI ст. життя Московської держави ознаменувалось двома кардинальними подіями у сфері її політики, культури та й взагалі у житті всього московського суспільства: поява царя (16 січня 1547 р.), і через 42 роки – патріарха (26 січня 1589 р.). Зазначене неодноразово досліджувалось і до цього часу викликає значний інтерес серед світських і церковних істориків.

Актуальність статті зумовлена складною міжконфесійною ситуацією в Україні, у якій, з часу проголошення її незалежною державою (1991), православні віряни найбільшої європейської православної країни розділені на три конфесії: УПЦ Київського Патріархату, УПЦ Московського Патріархату, Українську Автокефальну Православну Церкву.

Як відомо, в розділенні – слабкість, а в єдності – сила. Це добре розуміє Московський патріарх Кирил (Гундяєв), а з ним і вся верхівка РПЦ, роблячи все можливе, щоб в Україні православні віруючі були розділені і навіть посварені. Яскравий приклад – виступ Московського патріарха у перший же день (23 січня 2016 р.) засідань Синаксисту (зібрання першоієрархів Помісних Православних Церков), який

Автор у статті розглядає та аналізує матеріальний (фінансовий) чинник, який зіграв вирішальну роль у справі визнання Вселенським Православ'ям проголошеного у 1589 р. Московського Патріархату.

Ключові слова: *Московська держава, Московський Патріархат, патріарх, інтронізація, матеріальна допомога.*

priest
Ivan SYDOR

*INFLUENCE OF FINANCIAL
FACTOR ON THE RECOGNITION
OF THE MOSCOW PATRIARCHATE
BY EASTERN PATRIARCHS*

The author of the article examines and analyzes the material (financial) factor that played a crucial role in the recognition of the Moscow Patriarchate proclaimed in 1589 by the Universal Orthodoxy.

Key words: *Muscovy, the Moscow Patriarchate, the patriarch, enthronement, financial assistance.*

відбувся в передмісті Женеви Шамбезі. Головна мета Синаксисту – підготовка до скликання Всеправославного собору, проте Московський патріарх у виступі більшу частину своєї промови присвятив релігійній ситуації в Україні, змалювавши її у негативному ключі: постійно апелював до так званих гонінь в Україні «канонічних православних» (маючи на увазі вірян УПЦ Московського Патріархату), забувши про реальні гоніння християн в Сирії. Розуміючи силу і авторитетність в Україні УПЦ Київського Патріархату, Предстоятель Московської патріархії неодноразово називав багатомільйонну українську православну паству «раскольниками» і «полубандитскими вооружёнными формированиями» і ще частіше наголошував, що вони не дають спокійно жити «нашей каноничной пастве»¹.

У статті автор намагатиметься дослідити, звідки Московська патріархія черпає свою власну, самобутню і лише їй притаманну канонічність і коли ця канонічність була нею отримана (куплена).

Головними джерелами, що містять інформацію про постановня Московського Патріархату, його визнання світовим Православ'ям і про його місце в диптиху є книги посольського наказу, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів. Частина посольських книг опубліковані в електронному варіанті, що дало змогу автору статті ними скористатись. Свідчення сучасників досліджуваних подій, які записані у книгах посольського наказу, стараннями В. І. Буганова вийшли друком у його укомплектованому збірнику «Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588–1594 гг.»². Джерелом також слугує розлогий документ «О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеременя, патриарха вселенского». Це джерело, разом з іншими (російськими і грецькими), було надруковане і видане на початку ХХ ст. українським істориком О. Я. Шпаковим³. Окрім названої праці О. Я. Шпакова, важливими є дослідження А. М. Муравйова⁴, П. Ф. Ніколаєвського⁵, які у своїх працях публікують важливі грамоти і договори, царські накази, детально описуючи церемонію зустрічей і прийомів заїжджих до Москви патріархів Сходу.

Розпочинати пошуки московської канонічності потрібно з середини XVI ст., адже поставлення Царгородським патріархом Єремією у московські патріархи Іова (1589 р.) так, як воно відбулося, зовсім не відповідало канонічним правилам. Досліджуючи джерела, які повістують про висвячення першого московського патріарха, важко не піддати сумніву законність і чинність усіх виконаних дій, адже зовні (процедурно-канонічно) і

внутрішньо (по суті) проведений чин принципово був іншим, бо цілком відбувався поза соборною думкою Церкви, яка навіть серед єпископату залежала від всеохоплюючої влади, нехай і «благочестивейшого» царя, і був повністю відірваний від можливих сподівань безправного і безмовного церковного народу⁶. Крім того, ця брудна акція через кілька років була визнана тогочасними православними ієрархами як «добра» і «богоугодна»⁷. Щоправда, для досягнення такого штучного визнання Московія повинна була заплатити Східним патріархам не малу ціну, точніше немало золота, срібла і хутра.

Проголошення патріархату в Москві відбулося як факт, але є далеким від московського популярного поняття «канонічності», адже супроводжувалося шантажем та підкупом пристарілого Константинопольського патріарха. Навіть серед свити, що супроводжувала патріарха Єремію, виникли нарікання, та і сам патріарх діяв проти своєї волі, «не хотя»⁸, виконуючи лише наполегливе бажання московського царя. В очах грецького духовенства, що супроводжувало патріарха Єремію до Москви, ця подія стала брудною акцією, яку породила важка політична і матеріальна ситуація тогочасного Православного Сходу, і аж ніяк благочестя Московії.

Загалом дослідники російської церковної історії ніколи не замовчували, а, навпаки, підкреслювали і постійно нагадували про той факт, що саме Московська Православна Церква надала значну допомогу Православному Сходу, коли той потерпав від нашествя мусульман. У той же час російські науковці (особливо радянського і сучасного періоду) не бажали бачити у цих зносінах основну причину відновлення канонічного зв'язку Московської Церкви з усіма Церквами Сходу і, найголовніше, уникають факту, що саме ці подорожі православного духовенства до Москви зародили в московському суспільстві ідею про утворення патріаршого престолу в столиці Московського царства; ідею, яка втілилася в реальність буквально через 3 роки після її виникнення.

Інтронізація новонареченого на патріарший престол митрополита Іова, яка відбулась у неділю 26 січня 1589 р. в Успенському храмі Московського Кремля за попередньо складеним богослужбовим чином та уставом, відрізнялася від константинопольського більшою урочистістю. Якщо у Вселенській Церкві єпископська хіротонія завжди – разова і двічі над одною особою не звершувалась, то московський чин патріаршої інтронізації передбачав повторну (!) єпископську хіротонію над кандидатом на патріарший престол, навіть якщо він був мит-

рополитом⁹. Такі порушення моральних і канонічних норм не зупинили московських правителів і Царгородського ієрарха, який приїхав до Московії за матеріальною допомогою, поставити першого патріарха для Москви.

Однак потрібно було зробити ще важку роботу – «канонізувати» ці нововведення, закріпити на всі часи, добитись визнання Вселенським собором нововисвяченого Московського патріарха Іова. Деяко пізніше постане питання і про становище Московського патріарха серед інших патріархів – його місце в диптиху вищих ієрархів Сходу, про ставлення до нього інших патріархів, його права тощо.

Перед від'їздом патріарха Єремії з Москви до Константинополя відбулася прощальна аудієнція, деталі якої описані архієпископом Арсенієм Еласонським¹⁰, який супроводжував Вселенського патріарха в його подорожі до Московії. Цар віддав Царгородському патріарху особливу шану і подав йому і його свиті матеріальну допомогу на розбудову Східної Церкви, дорогі подарунки, які склалися із золотих і срібних речей, шуб, соболів, тканин. Привертає увагу передана особисто царем митра, обсипана перлинами і дорогоцінними камінцями, з розп'яттям згори і з написом навкруги: «оть царя – патриарху»¹¹. Такі щедрі дари не могли не сподобатись як патріарху Єремії, так і його оточенню.

У травні Вселенський патріарх виїхав з Москви. Його супроводжувала почесна делегація із приставів Нащокіна та Пущечнікова і тридцять боярських дітей. Супроводу цар суворо наказував проявити особливу турботу щодо зручностей і харчування попутників. Продуктів було вдосталь, щоб доїхати до самої Валахії¹² (область на півдні сучасної Румунії). У Смоленськ та інші міста були надіслані грамоти про достойний прийом патріарха Єремії. В Орші його наздогнав царський посланець Роман Тушин і вручив ще 1000 рублів на будівництво Константинопольського храму і грамоти від царя й Бориса Годунова. Цар передав також лист до султана Мурада, де писав про відвідування Московії патріархом і просив берегти його і всіляко сприяти Єремії у розбудові Православної Церкви на Сході¹³. Очевидно, московський уряд дуже «переживав» за безпеку Константинопольського патріарха, адже саме на нього була покладена важлива для московських правителів місія – донести до інших глав Східних Церков новину про утворення Московського патріаршого престолу, а також переконати їх у необхідності поставлення патріарха для московитів.

Безлад на Константинопольській кафедрі змусив патріарха хутко їхати в Царгород, куди він прибув навесні 1590 р. і розпочав роботу над виконанням своєї обіцянки московському царю.

У травні 1590 р. у Константинополі скликали Собор вищих Східних ієрархів. Точним днем проведення Собору і написання нової грамоти, за вказівками Никонівської кормчої книги, потрібно вважати 9 травня 1590 р.¹⁴ Патріарх Єремія відкрив засідання розповіддю про подорож до Москви, розквіт Православ'я в цьому краї і теплий прийом московського царя. Наголосив на неможливості не виконати прохання місцевої влади утворити в Москві патріарший престол (*тут і далі переклад автора*): «Як один є сьогодні на Землі правитель великий православний та й недостойно було не виконати його волі». Розказав про наречення і висвячення в патріархи митрополита Іова, складання і ним же підписання укладеної грамоти, про передані дорогоцінні подарунки для Православного Сходу. Далі просив членів Собору дати загальну згоду, благословення і підтвердити все, що зробив він в Москві у цій справі.

Собор поставився досить доляльно до прохання московського самодержця, і, «почувши те достоїнство і діла достохвальні, святійші патріархи Антіохійський та Єрусалимський схвалили, бо видалася їм добра, і благословенна ця справа»¹⁵. Одноголосно була затверджена діяльність патріарха в Москві і, крім цього, складена Соборна грамота, де члени Собору визнали патріарха Іова і його поставлення дійсним та визначили йому місце в диптиху серед інших патріархів.

24 травня 1591 р. Соборну грамоту¹⁶, підписану учасниками Собору і скріплену патріаршою печаткою, доставив у Москву Тирновський митрополит Діонісій, який походив із роду колишніх грецьких імператорів Кантакузенів і Палеологів¹⁷. На грамоті – 106 підписів, серед них – трьох патріархів: Константинопольського – Єремії, Антіохійського – Іоакима та Єрусалимського – Софронія; 42 митрополитів, 19 архієпископів і 20 єпископів. Палеографію «Соборної грамоти» 1590 р. вперше дослідив В. Регель, який її і видав¹⁸. 1974 р. грамоту досліджував Б. Л. Фонкіч, який встановив, що значна частина підписів на цій грамоті не справжня, а підроблена (!). На його думку, це сталося у зв'язку з тим, що патріарх Єремія, повернувшись до Константинополя навесні 1590 р., «поквапився скликати Собор і, незважаючи на відсутність більшості його членів, затвердив Соборною грамотою поставлення Іова, при цьому чиновниками патріаршої канцелярії були відтворені підписи всіх відсутніх членів Собору»¹⁹.

20 червня цього року з Константинополя московському царю Феодору відправили Соборну грамоту щодо вирішення питання Московського патріаршества. В ній говорилося, що патріарх Єремія, як тільки повернувся в Царгород, скликав великий Собор, розказав присутнім про своє перебування в Москві, про благочестя московського правителя, велич його царства, про прохання царя щодо запровадження патріаршества і виголосив, що він схилився на прохання царя, поставив у Москві патріарха Іова і дав йому патріаршу хрисовуду для шанування достоїнством і честю з іншими патріархами навіки. Ця справа видалася присутнім патріархам «благословенною», і вони зі всім великим Собором постановили: «По-перше, визнаємо і затверджуємо поставлення в царствуючому граді Москві, в домі Пречистої Богородиці, чесного і славного Її Успіння, і на престол великих чудотворців Київських і всієї Руси Петра, Олексія, Іони та патріарха Іова, нехай шанується та іменується він з нами, патріархами, і буде чин йому в молитвах після Єрусалимського (п'ятий), а во главі і началі тримати йому апостольський престол Константинограда, як і інші патріархи тримають. А після нього – Александрійського патріарха Мелетія і Антіохійського Іоакима, і Єрусалимського патріарха Софронія. По-друге, патріарше ім'я і честь дана і утверджена сьогодні не одному тільки патріарху Іову, але даємо дозвіл, щоб і після нього поставлялись московським Собором патріархи за правилами, як мало це початок від цього співслужителя нашого смирення і в Святому Дусі возлюбленого брата нашого Іова. Собор прийняв це рішення, і все духовенство затвердило, написало від руки своєї. Для того і затверджена ця грамота на пам'ять навіки-віків року 1590, місяця травня»²⁰.

Як зазначалось вище, Константинопольська грамота про московське патріаршество була підписана Царгородським патріархом Єремією, Антіохійським – Іоакимом, Єрусалимським – Софронієм, 42 митрополитами, 19 архієпископами і 20 єпископами у травні 1590 р. Вона дуже відрізнялася від московської грамоти, насамперед тим, що велика кількість підписів були не справжніми²¹ (отже – сфальсифікована), а також тим, що Східні архієреї відводили Московському патріархові останнє, п'яте, місце після патріарха Єрусалимського, а не третє, як того хотів цар²².

Другу соборну грамоту митрополит Діонісій подав патріарху Іову, де Східні патріархи із Собором визначили: «Маємо тебе завжди нашим братом і співслужителем, п'ятим патріархом після Єрусалимського, і в священних молитвах поминаємо тебе, як і ми між собою поминаємось. Поминай і ти нас завжди

в молитвах, спершу Святійшого Єремію – архієпископа Константинопольського, як і ми його першим маємо, і великим братом іменуємо; повели також і всім архієреям у всіх своїх областях, нехай поминають нас в молитвах»²³.

Третя соборна грамота була подана боярину Борису Годунову. Передусім ієрархи виявляли подяку за його любов до них і милість, а також велику радість, що на його бажання, як і з доброї волі царя, відбулося в Москві поставлення патріарха, яке тепер затверджене Собором. Крім соборних, митрополит Діонісій привіз особисті грамоти патріарха Єремії царю, цариці, патріарху Іову і Борису Годунову з черговим проханням про допомогу і милостиню. Патріарха Іова, наприклад, патріарх Єремія просив клопотати перед царем, нехай надасть допомогу, яку обіцяв у своїй палаті при поставленні його (Іова) на патріаршество, а Годунова – випросити у царя кошти – 6000 золотих – на відбудову Царгородської патріархії²⁴.

Феодор Іванович залишився задоволеним тим, що московське патріаршество затверджене грамотою Східних ієрархів. Саме тому щедро наділив митрополита Діонісія і в лютому 1592 р. відправив патріархам через нього багаті дари... Але московську владу не влаштувало рішення Собору: вона знову наполягала на наданні своєму патріарху третього місця серед ієрархів (після Вселенського і Александрійського), а також вказувала на необхідність підпису Александрійського патріарха у стверджувальному акті – Александрійський патріарх Мелетій Пігас не брав участі в Соборі 1590 р. Справа в тому, що попередній патріарх Александрійський Сильвестр спочив незадовго до відкриття Собору, а Мелетія обрали патріархом після закінчення Собору²⁵. Тому представники царя звернулись до патріархів Єремії II, Мелетія Александрійського, Софронія Єрусалимського та Іоакима Антіохійського з проханням скликати новий Собор, який переглянув би рішення 1590 р.

Царську владу турбувало те, що патріарху Іову визначили в списку патріархів п'яте місце, після Єрусалимського, і, що, хоча і через непередбачувані обставини, Соборну грамоту про московське патріаршество не підписав і не затвердив Александрійський патріарх. Остання обставина могла найбільше хвилювати царя, тому що попередній Александрійський патріарх Сильвестр залишив престол, а його наступник Мелетій Пігас відкрито критикував Єремію, що він без згоди інших патріархів благословив і брав участь в утворенні патріаршого престолу в Московії. Відомий вчений-богослов, знавець церковних канонів і досить

впливовий на Сході ієрарх зажадав скасувати це рішення: «Я дуже добре знаю, – писав Александрійський патріарх Мелетій Єремії, – що ти згрішив зведенням Московської митрополії на ступінь патріаршества, тому що тобі відомо, що в цій справі не владний один патріарх, але таке право має тільки Синод, і при тому Вселенський Синод. Так встановлені всі нинішні патріархії. Саме з цієї причини ваша Святість повинна була отримати одностайну згоду всієї братії, оскільки, згідно з постановою отців III Вселенського собору, всім належить знати і визначати те, що слід робити всякий раз, коли розглядається загальне питання. Я знаю, що ти поступатимеш відповідно до основ і те, що ти зробив з примусу, після роздумів знищиш словесно і письмово»²⁶.

Отримавши інформацію про позицію Александрійського патріарха Мелетія Пігаса²⁷, московський уряд почав бити на сполох, і цар Федор Іванович наказав підготувати нові дари, але тепер у більшій кількості всім чотирьом патріархам, а особливо патріарху Мелетію, який, будучи «папою і суддею Вселенної», міг зруйнувати практично закінчену справу.

У своєму листі до патріарха Єремії цар висловив йому вдячність за Соборну грамоту і, згадуючи про своє прохання, вимагав: «уложити и утвердити навеки – поминать в Москве и во всех странах нашего царства на Божественной литургии благочестивых патриархов. Во-первых, Константинопольского Вселенского, потом Александрийского, потом нашего Московского, потом Антиохийского, наконец, Иерусалимского, какие патриархи на тех престолах будут»²⁸.

У посланні до Александрійського патріарха Мелетія Пігаса, як і в аналогічних до двох інших патріархів і досить схожому з посланням до Єремії, цар просив, щоб Мелетій повідомив його письмово «о утверждении» патріарха Іова. Сам Іов у посланні до Єремії також інформував його, що Духовним собором у Москві з дозволу царя вирішено поминати в молитвах Московського патріарха на третьому місці, після Александрійського, просив сповіщати про майбутні зміни на Східних патріарших престолах, обіцяючи, що і зі свого боку Московські патріархи це повідомлятимуть²⁹.

У лютому 1592 р. обзолочений милостями митрополит Діонісій відбув з Москви з багатими подарунками всім чотирьом патріархам. Цар Федор Іванович і патріарх Іов офіційно повідомляли кожного зі Східних патріархів, що Московська патріархія претендує на третє місце у диптиху Вселенської Церкви. Лестячи Єремії, московські власті погоджувалися вважати його главою Світового Православ'я замість відпавшого Рим-

ського папи. Александрійського патріарха Мелетія побоювалися і його визнали другим за честю³⁰.

Потрібно зазначити, що Москва працювала, як стверджує доктор державного права О. Я. Шпаков, «не покладая рук»³¹ і відправляла на Схід посла за послом з грамотами і милостинею. Так, посольство на чолі з Григорієм Нащокіним мало роздати велику матеріальну допомогу і схилити впливове грецьке духовенство до виконання волі царя. У грудні 1592 р. посланий дяк Іван Кошурін, а в січні Трифону Коробейникову і Михайлу Огаркову цар повелів їхати зі своєю державною милостиною в Царгород, Александрію, Антіохію, Єрусалим і на Синайську гору і роздати її патріархам, митрополитам, єпископам і по монастирях, і в руки бідних за наказом і підписом.

Коли патріарх Александрійський Мелетій отримав послання царя Феодора, то поспішив до Царгорода, і тут 12 лютого 1593 р. відбувся у присутності московського посла Григорія Афанасьєва новий Собор Східних ієрархів на чолі з Єремією Константинопольським, Мелетієм Александрійським (він розпоряджався і правом голосу недавно померлого патріарха Іоакима Антіохійського) і Софронієм Єрусалимським. Собор отримав тоді назву «Великого» і «Целосовершенного»³².

Московські дари здійснили благотворний вплив на патріарха Мелетія, що відіграв провідну роль на Соборі. Мелетій Пігас визначив місце Московського патріарха серед інших патріархів. Взявши до уваги 28-ме правило Халкідонського собору³³, патріарх Мелетій говорить, що вважає цілком законним возведення митрополита Іова в сан патріарший, оскільки Константинопольському патріарху, ради царствующого граду нового Риму, дані були привілеї, рівні привілеям римських пап. Він зазначив, що шанує Московського патріарха за честю і достоїнством рівного всім іншим патріархам православним, але беручи до уваги 6-те правило Нікейського собору³⁴, 2-ге і 3-тє правило Халкідонського собору³⁵, і 36-те правило Трульського собору³⁶, які строго встановили ієрархічну послідовність патріарших престолів, він, як папа і суддя Вселенної, не знаходить можливості дати третє місце Московському патріарху, що суперечило б канонам, а визнає його п'ятим, після Єрусалимського³⁷.

Новий Собор 1593 р. підтвердив рішення Собору 1590 р., закріпивши за Московським патріархом п'яте місце серед Східних патріархів, і встановив офіційний титул нового патріарха: «Πατριάρχης Μοσκοβου και πασης Ῥωσίας και των υπερωρειων μερων»³⁸ (Патріарх Московський і всієї Русі і всіх

північних країн). Цікаво, що акт Собору 1590 р. іменував патріарха Іова скромніше: «ο'... αρχιεπισκοπος Μοσχοβιου κυρ Ιωβ» (архієпископ Московський кир Іов) і «πατριαρχης Μοσχοβιου κυριος Ιωβ» (патріарх Московський кир Іов)³⁹. Очевидно, що багата милостиня від московського царя вплинула і на подальше титулування московських патріархів.

Укладена грамота знову вказувала на п'яте місце Московського патріарха. Постанови Собору підписали усі члени Собору і відправили в Москву Григорієм Афанасьєвим. Без сумніву, патріархи не могли не розуміти, що їхнє нове соборне рішення не задовольнить царя Феодора Івановича і його оточення, оскільки і тепер, утвердивши Московське патріаршество, вони не погодились дати патріарху Іову третє місце в диптиху патріархів, чого так наполегливо бажали в Москві⁴⁰.

Найбільше це мав відчувати Александрійський патріарх Мелетій, якого цар «особливо просив» щодо патріаршества Московського і чий голос на останньому Соборі в Царгороді мав максимальну вагу. Саме тому разом із грамотою діянь Вселенського собору патріарх Мелетій Пігас через свого архімандрита Неофіта і читця Іоана відправив і свої листи царю, цариці, патріарху Іову, Борису Годунову і дяку Андрію Щелкалову з повідомленням про соборне рішення і своїм побажанням. Особливо старався догодити патріарху і царю. Першому він писав: «Справедливо вчинив благочестивий цар Феодор Іванович з святійшим братом і співслужителем нашим кир Єремією, архієпископом Константинопольським і Вселенським патріархом, коли, скликавши Собор, почали богоугодне запровадження патріаршого престолу. Священними грамотами благочестивого царя закликані були і ми визнати цей престол на Соборі усіх патріархів. Саме тому, прийшовши в Константинополь, в нинішню патріархію Пресвятої Богородиці-Цілительниці, ми утвердили це патріаршество, вважаючи достойним, щоб царствуюча і православніша Москва була возвеличена і в справах церковних з наданням їй честі, подібній патріаршому престолу. Це ви і знайдете в томі соборного діяння, закріпленому нашими особистими підписами, з печатками митрополитів, архієпископів і єпископів»⁴¹.

Ми є свідками того, як патріарх Мелетій різко і повністю змінив думку щодо законності утворення в Москві патріаршого престолу, адже разом з листом він послав від себе Іову жезл, сказавши: «Нехай має твій найвищий патріарший престол в дар від нас цей жезл, який досі становить велику цінність, проте не дороговизною металу, а почесною давністю. Цей жезл

преблаженного кир Іоакима Александрійського, що був патріархом 79 років, жив понад 100 років і який, випивши отруту, по благодаті Христовій залишився неушкодженим»⁴².

Московського царя патріарх Мелетій вихваляв за благочестя і рішення утворити патріарший престол в Москві: «Маючи повсякденну турботу і любов до апостольських престолів патріаршого достоїнства і притримуючись їх, як вічно текучих і невичерпних джерел спасительного проповідання, ти не тільки подаєш руку допомоги їм, хоча вони і далеко розташовані від тебе, але і церковний престол, що міститься в твоїй Церкві, ти забажав піднести до патріаршого достоїнства, щоб Христос Бог, збагачуючи твоє царство, бачив і Своє Царство, збагачене тобою»⁴³. Сказавши про утвердження Московського патріаршества Константинопольським собором і про соборне діяння, Мелетій продовжував: «Тобі за твої подвиги належить бути увінчаним подвійною діадемою: одну з них ти маєш від предків. Другу ж подаємо тобі ми. Ця діадема дана святим Ефеським собором, який відбувся при достохвалному Юстиніані, апостольському престолі Александрійської Церкви, і нею за прикладом святішого папи старого Риму одні лише предстоятелі Александрійської Церкви мали звичай прикрашатись»⁴⁴. На закінчення свого послання патріарх Мелетій радив царю: «Відкрий у себе, царю, училище грецьких наук – живий вогонь освяченої мудрості, бо у нас джерело мудрості може зникнути безслідно»⁴⁵.

Звичайно, люб'язний, ніжний тон листів і подарунків від патріархів не міг зменшити в московитів відчуття гострого незадоволення. Незважаючи на спроби московської влади, а також на залежність Сходу від Москви в матеріальному плані, добитися того, що відповідало б поглядам місцевих патріотів про міцність, значення і правовірність Московії, не вдалося. Це гірке відчуття було настільки сильне, що прибулі від патріарха Мелетія архімандрит Неофіт і чтець Іоан не тільки були прийняті досить «сухо», але і потерпіли немало бід, аж до тюремного ув'язнення⁴⁶.

З відчуттям образи патріарх Мелетій досить красномовно описує в листі царю Феодору свої старання і труди щодо утворення патріаршества в Москві й молить звільнити затриманого архімандрита: «Державний царю! В чому погрішив мій архімандрит, мій син, який для послуги твоєму царству прийшов туди з великими труднощами, зусиллями і небезпекою? Яка була тут настільки тяжка його провина проти твоєї держави, що знехтували не мою любов – людини малої і грішної, – але апостольський собор євангеліста Марка і ув'язнив нашого архімандрита?

Всі царі і правителі народів, і ті, які сьогодні володіють всією Азією і Африкою, віддають честь нам. Ти православніший і благочестивіший цар, за якого ми день і ніч молимо і закликаємо Господа, готові навіть пролити кров і положити душу, який бо один на Землі наш щит, наша слава, похвала, утішення і допомога, – чи ти ув'язниш нашого сина? Сина, хочу сказати, нехай навіть згрішившого; то чи не будеш чоловіколюбним до нашої сивини? Що відповімо на сльози цієї пристарілої і бідної матері, яку один тільки він втішив би? Звільни, державний царю, мого сина і з ним визволи і мою душу засмучену. Твердо вірю, що це сталося без твого відома. Бо твоїй царственості чужі нелюдські вчинки. Даруй тим, достойно тебе шануючи душам, сина мого достохвального і будеш мати всіх нас невтормними молитвениками, і подай йому достойного твого чоловіколюбства, яке нехай збереже Господь неушкодженим»⁴⁷.

Завжди у російських і українських джерелах знаходимо прагнення пом'якшити удар, завданий московському самолюбству, і в інших тонах, більш приємних для москвитів, роз'яснити причину про п'яте місце патріарха Іова. Тому і не дивно, що теперішній патріарх Московський Кирил (Гундяєв) так прагне першості у Світовому Православ'ї. Не третього і навіть не другого місця, а першого... І саме з цієї причини незалежна Українська Православна Церква йому, як і нинішній Російській державі, зовсім не потрібна і не вигідна.

Отже, історичні джерела свідчать, що патріархат у Московії був утворений не завдяки авторитету її церковних структур у православному світі, не завдяки послуху царя, який щодо Московської Церкви нібито у всьому слухав голосу її влади (такої думки дотримувалося багато радянських істориків), не завдяки достойності чи благочестю Московії мати свого патріарха, а шляхом брудного політичного інтриганства (тиску, погроз і насильства) з використанням скрутного матеріального становища тогочасних Православних Церков, що перебували у цілковитій залежності від мусульманських правителів.

Потрібно сказати, що Москва готова була жертвувати знедоленим і поневоленим православним храмам Сходу золото і срібло. В обмін просила у предстоятелів спочатку утворення патріархату, пізніше (коли Москва отримала власного патріарха) – просила надати йому третє місце серед інших патріархатів. Константинопольський патріарх Єремія, який висвятив для Московії патріарха, знав, що такі його дії будуть виправдані і навіть схвалені іншими патріархами Сходу, бо кожен ієрарх повинен був

отримати від Московського царя щедрі дари. Бачимо, що Сходу було практично байдуже, чи сам Єремія висвятив нового патріарха чи не сам, головне, що він їхав додому, обдарований царськими дарами, яких вистачить усім. А це було немало важливо для Церкви, яка тепер перебуває під тиском татар. Тому і Собор 1590 і 1593 рр. без жодних суперечок легітимізував дії патріарха Єремії в Москві. Спільне бажання усіх патріархів змусити московського царя, в обмін на визнання легітимності проголошення патріархату в Москві, заплатити чималу суму було досягнуте. Неодноразові поїздки на Схід московських посланців з царськими дарами – яскраве цьому підтвердження. Маємо очевидний факт: навіть Александрійського патріарха Мелетія Пігаса, який спершу різко засуджував дії патріарха Єремії, можна було «купити»: після царської милості він поставив свій підпис і тим самим визнав легітимність утворення Московського Патріархату.

Події майже півтисячолітньої давнини свідчать, що і тоді і зараз практично будь-яке питання можна було вирішити за допомогою матеріальних дарів, на які часто спокушається плотське око людини. Пройшли століття, і як би не було привабливо для представників РПЦ, з точки зору мирського самолюбства, розглядати проголошення Московського Патріархату як високе визнання гідності Московської Церкви – потрібно, незалежно від віросповідання, конфесійності, чи просто власного переконання, завжди залишатись духовно тверезим, самокритичним і з розумінням підходити до власної історії. Очевидно, що більше в матеріальному, земному, тимчасовому, аніж у духовному, є справжнє історичне «призначення» Російської Церкви, бо навіть фундаментом і кінцевою метою у справі утворення Московського Патріархату був звичайний людський фактор: вигода для казни та авторитету Московської держави.

З огляду на всі ці події у житті РПЦ автор статті, звернувшись до історії, науково довів, що утворення Московського Патріархату 1589 р. – далеко від московського популярного поняття «канонічності», яким так часто оперують представники «Русского Православия»; супроводжувалося обманом, шантажем та підкупом і було такою ж незаконною справою, як самовільне відокремлення Московської митрополії від Константинополя 1448 р., такою ж цинічною, продажною і брудною акцією, як приєднання Київської митрополії до Московської Церкви 1686 р.

¹ Святейший Патриарх Кирилл выступил со словом на Собрании Предстоятелей Поместных Православных Церквей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4351687.html>

² Буганов В. И. Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588–1594 гг.». – М.: Ин-т истории АН СССР, 1988 – 194 с.

³ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. – Одесса: Тип. Техник, 1912. – 399 с.

⁴ Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. – СПб.: Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. – 367 с.

⁵ Николаевский Павел, протоиерей. Сношения русских с востоком об иерархической степени московского патриарха // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 1, 2. – С. 245 – 267; Николаевский Павел, протоиерей. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9, 10. – С. 369 – 406.

⁶ Иван Сидор, дияк. Причини та витоки постановня Московського Патріархату 1589 року (спроба історико-богословського аналізу). – Монографія. – К.: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – С. 287 – 289.

⁷ Николаевский Павел, протоиерей. Сношения русских с востоком об иерархической степени московского патриарха... – № 1, 2. – С. 154.

⁸ Николаевский Павел, протоиерей. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. – СПб., 1879. – № 9, 10. – С. 398.

⁹ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией Академии наук: в 5 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Т. 1: 1294 – 1598 гг. – С. 184 – 194.

¹⁰ Дмитриевский А. А. Архиепископ Елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи трапезундского Сумелийского монастыря. – К., 1899. – С. 179.

¹¹ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 348.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 349 – 350.

¹⁴ Бычков А. Ф. О правах Московского патриарха // ПСРЛ. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1885. – Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – С. 116.

¹⁵ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 350 – 351.

¹⁶ Уложенная грамота об учреждении в России патриаршеского престола, четырех митрополитов, шести архиепископов и осми епископов; о посвящении, бывшим в России, Константинопольским патриархом Иеремиею, перваго российского патриарха Иова, и о поставлении вперед патриархов, в Москве, с соизволения царскаго, по избранию всего священного российского собора. Писана 1589, в мае // СГД. – М.: Типография Н. С. Всеволожского, 1819. – Т. 2. – № 59. – С. 95 – 103; Соборная Грамота Восточных патриархов // ПСРЛ. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1885. – Т. 10. – С. 21 – 25.

¹⁷ Зимин А. А. В канун грозных потрясений: Предпосылки первой Крестьянской войны в России. – М., 1986. – С. 184; Рогожин Н. М. От Рима к Третьему Риму. 400-летие учреждения патриаршества в России // Документы ЦГАДА по истории Церкви и патриаршества. – Roma: Herder Editrice. – E. Liberia. – 1989. – С. 35.

¹⁸ Regel W. Analecta Byzantino-Russica – Petropoli-Lipsiae, 1891. – 153 p; Regel W. Litterae Ieremiae II patriarchae Constantinopolitani et synodi ecclesiae orientalis constituentes in Russia patriarchatum. – 1590, Tabula III / Regel W. E. Analecta Byzantino-Russica. – Petropoli-Lipsiae, 1891. – P. 85 – 91.

¹⁹ Фонкич Б. Л. Греческое книгописание в России в XVII веке // Книжные центры Древней Руси: XVII в. – СПб., 1994. – С. 377 – 384; Фонкич Б. Л. Из истории учреждения патриаршества в России. Соборные грамоты 1590 и 1593 гг. // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. – М., 1974. – С. 359 – 412.

²⁰ Фонкич Б. Л. Из истории учреждения патриаршества в России. Соборные грамоты 1590 и 1593 гг. // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. – М., 1974. – С. 251 – 257.

- ²¹ Фонкич Б. Л. Греческое книгописание в России в XVII веке... – С. 377 – 384.
- ²² Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1872. – Т. 2. – С. 201.
- ²³ Там же. – С. 202.
- ²⁴ Там же. – С. 203.
- ²⁵ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 338.
- ²⁶ Там же. – С. 350.
- ²⁷ Деяние Константинопольского Собора 1593 года, которым утверждено патриаршество в России / Порфирий Успенский, архимандрит // Труды КДА. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1865. – Т. 3. – С. 18 – 68.
- ²⁸ Там же. – С. 49.
- ²⁹ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. – М., 1996. – Т. 6: Период самостоятельности Русской Церкви (1589 – 1881). Патриаршество в России (1589 – 1654). – С. 43 – 44.
- ³⁰ Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1872. – Т. 2. – С. 9 – 10.
- ³¹ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 379.
- ³² Там же. – С. 380 – 381.
- ³³ Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святых Отців / переклав і упорядкував С. М. Чокалюк. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – С. 47 – 48.
- ³⁴ Там само. – С. 26.
- ³⁵ Там само. – С. 32.
- ³⁶ Там само. – С. 67.
- ³⁷ Николаевский Павел, протоиерей. Сношения русских с востоком об иерархической степени московскаго патриарха... – № 1, 2. – С. 150.
- ³⁸ Там же. – С. 151.
- ³⁹ Акт подлинный Константинопольского Собора 7101 г. (1593 г.) февраля 12 об учреждении в России Патриаршества // ГУМ. – Московская Синодальная библиотека. Рукописный сборник втор. полов. XVII в. – № 339 (198/СХСІХ), 1593 г. – 16 л.; Фонкич Б. Л. Из истории учреждения патриаршества в России... – С. 377, 384; Regel W. Litterae Ieremiae II patriarchae Constantinopolitani et synodi ecclesiae orientalis constituentes in Russia patriarchatum. – 1590, Tabula III / Regel W. E. Analecta Byzantino-Russica. – Petropoli-Lipsiae, 1891. – P. 86 – 87.
- ⁴⁰ Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви... – С. 43 – 44.
- ⁴¹ Николаевский Павел, протоиерей. Сношения русских с востоком об иерархической степени московскаго патриарха... – № 1, 2. – С. 154.
- ⁴² Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 361.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же. – С. 361 – 362.
- ⁴⁵ Деяние Константинопольского Собора 1593 года, которым утверждено патриаршество в России... – С. 65; Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви... – С. 47.
- ⁴⁶ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... – С. 383.
- ⁴⁷ Там же. – С. 383 – 384.